

УДК 340.12

О.І. ГАРАСИМІВ, Львівський державний університет внутрішніх справ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ ПОБУДОВИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, правова держава, демократизація суспільства, державотворчі процеси, соціальні права людини, відповідальність влади

В сучасній системі прав людини на передній план виходить забезпечення так званих «прав людини другого покоління», серед яких вирізняються економічні, культурні та соціальні права. Як відзначають дослідники, ці права є поки що менш розвиненими й гарантованими, аніж громадянські та політичні права, а відтак і менш захищені в судовому порядку [1, с.4]. Водночас, ступінь реалізації соціальних прав людини є показником «соціальності» держави, що вимагає від державного управління пошуку ефективних механізмів реалізації та захисту соціальних прав громадян. Таким чином, на передній план демократичних перетворень сьогодні виступає соціалізація держави та її основний компонент – забезпечення соціальної відповідальності.

Різноманітним аспектам юридичної відповідальності присвятили свої праці відомі науковці, серед яких М. Матузов, О. Малько, А. Ноздрачов, А. Коренєв, Н. Нижник, Р. Хачатуров, Д. Липинський, П. Рікер, Х. Ленк, В. Канке, А. Колодій, О. Сушинський, Г. Атаманчук та ін. Дослідженню етичного, морального аспектів феномена відповідальності присвячені роботи Л. Архангельського, Н. Головка, О. Дробницького, В. Єфимова, Р. Колосапого, В. Маркова та ін. Звідси, метою статті є розкриття категорії «соціальна відповідальність», що набуває особливого зна-

чення в контексті ідеологічного обґрунтування демократичного державотворення, адже ці дві складові становлять етичний каркас будь-якої політико-правової доктрини, що зумовлює стійкий взаємозв'язок державної ідеології та соціальних параметрів держави.

Однією з ознак демократії є те, що обов'язок і право владарювати суб'єкти соціальних відносин беруть на себе добровільно, сприймаючи виказану до них довіру багатьох інших. У цьому випадку такий суб'єкт отримує не тільки владу, але й адекватну останній відповідальність за наслідки своєї діяльності, прийняті державно-управлінські рішення. Ця відповідальність закріплюється у відповідних нормативно-правових актах і залишаючись моральним, стає одночасно державно-правовим імперативом.

Встановлюючи «правила гри» для всіх суб'єктів суспільних відносин, Конституція виконує роль особливого регулятора соціальних зв'язків, оскільки впорядковує, регулює, налагоджує та спрямовує їх у нормативну площину. Основою відповідальності держави перед людиною за якість державного управління є ст.3 Конституції України, яка сформульована у формі загального положення та конкретизується в інших її нормах [2].

Соціальна відповідальність є правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Ці відносини будуються на зустрічних курсах відповідальності по осі «людина – суспільство – держава». Актуалізація ідеї соціальної держави переносить наголос як наукових досліджень, так і політичної практики з соціальної відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством і людиною.

Якщо Й. Ленк ще наприкінці минулого століття зазначав, що «Людина є істотою, здатною до відповідальності й прийняттю її на себе» [3], то В. Канке стверджував, що «відповідальність – це та засаднича форма, виключно в якій людина здатна ефективно реалізувати своє майбутнє» [4]. Вимога

соціальної відповідальності за Канке охоплює всі цінності суспільства і становить собою принцип відповідальності як відповідну етику цінностей, але істотно модифіковану, причому таким чином, що в ній виразно відчувається найсильніша стурбованість людства за своє майбутнє.

Категорія «відповідальність» була теоретично обґрунтована в середині XIX століття. Це, як зазначив А. Плахотний, пов'язано з введенням цієї категорії в науковий обіг англійським філософом А. Боеном у роботі «Emotions and Will» (1855 р.) [5]. Але було би несправедливо пов'язувати виникнення та розвиток цієї категорії тільки з даними обставинами.

Від самого початку виникнення такого соціального явища, як влада, мислителі намагалися знайти відповіді на запитання: чи може бути підпорядкований правовим настановам держави сам суверен (найвище уособлення держави), які підстави щодо його правового обмеження, хто має право контролювати його діяльність та реалізовувати механізм відповідальності держави? Стосовно відповідальності індивіда перед державою все розумілося дуже просто: індивід знаходиться у підпорядкуванні суверена й зобов'язаний виконувати всі вимоги встановленого політичного устрою, відповідальність індивіда контролювалася сувереном через судову гілку влади.

У загальному розумінні відповідальність – це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення пред'явлених взаємних вимог.

Перші спроби осмислення проблеми «відповідальності» були зроблені ще античними філософами. Пріоритет вивчення цієї проблеми належить давньогрецькому філософу-софісту Антифону (V ст. до н.е.). Аналіз категорії «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особистості та суспільства. При цьому вивчалися джерела відповідальності та її історичні прояви, проблема співвідношення

об'єктивного та суб'єктивного в даному феномені. Категорія відповідальності була пов'язана з проблемами моралі та права.

Сучасні філософи відзначають, що у теоріях моралі існує принаймні три позиції: аристотелівська, кантівська, утилітаристська.

Першими поставили інститут права над владою вищого державного органу (отже, зробили державу відповідальною перед суспільством) в античних полісах. Відомий давньогрецький державний діяч і філософ Солон не лише проголосив необхідним єднання сили та права, проведення перетворень у державі на підставі виключно легітимного офіційного й всезагального закону. Саме із законодавчих реформ Солона, на думку Аристотеля, почалася Афінська демократія. Геракліт, Демокрит, софісти (зокрема, Протагор) розвинули ідею євномії (благозаконня), що уособлює божественну за своїми витокami природу законності в суспільному устрої, глибинний внутрішній зв'язок законності та політичного порядку давньогрецьких полісів. У подальшому євномія стала одним із визначальних категорій характеристики полісного державного управління, заснованого на справедливих та всезагальних законах [6, с.644–645] У таких умовах соціальна відповідальність реалізовувалася як відповідальність кожного індивідуума та кожного державного діяча (державного органу) перед цими всезагальними та справедливими законами.

Платон та Аристотель намагалися пояснити причину того, а не іншого вчинку людини через розгляд співвідношення добровільного та примусового, свідомого та несвідомого, об'єктивного та суб'єктивного, вільного та необхідного.

Соціальна відповідальність у стародавньому Римі, за визначенням Полібія, забезпечувалася розподілом влади поміж трьох гілок влади: консулів, сенату та народу. Система контролю та відповідальності влади, що склалася в Римі, дозволяла «контролювати одну гілку влади іншою, коли можливі претензії однієї влади на невідповідне їй більше значення зустрічають належну протидію ін-

ших влад і в цілому держава зберігає свою стабільність та міцність» [6, с.259]. Зауважимо, що як тільки з часом система соціальної відповідальності стародавнього Риму була порушена, це призвело до послаблення, а згодом і загибелі Римської імперії.

В античний період можна простежити два підходи до осмислення сутності категорії «відповідальність», що знайшли своє вираження у філософських системах «розплата – справедливість – обов'язок» та «причинність – свобода – совість». Необхідність у визначенні міри відповідальності суб'єкта за свої вчинки обумовила виникнення проблеми взаємозв'язку волі людини та визначеності поза волею, свободи та необхідності у вчинках людей. Так, атомісти відокремлювали природу та її невіддільну частку – людину від божого визначення та заміняли таке визначення необхідністю, віддаючи таким чином перевагу загальному детермінізму. Це мало наслідком розвиток філософського заперечення відповідальності з тих причин, що вона ставала неможливою, оскільки природна необхідність перетворювала вибір людиною з багатьох дій одну на фікцію й будь-який вчинок визнавався як єдино можливий та необхідний. Звідси, для вирішення питання про можливість вибору, про відповідальність за цей вибір та моральну оцінку вчинку на передній край виходить співвідношення свободи та необхідності. Зрештою саме антиномія «свобода – необхідність» стала однією з центральних філософських проблем для визначення міри відповідальності. Залежно від того, як той чи інший філософ вирішував цю антиномію, визначалися й сутність та зміст відповідальності.

Систему соціальної відповідальності в Римській державі розкрив Цицерон, за яким закони так само владарюють над магістратами як останні владарюють над народом. При цьому система соціальної відповідальності була багаторівневою. По-перше, повноваження виборних посадових осіб обмежувались одним роком служби. По-друге, для переобрання на посаду було встановлено

десятирічний термін. По-третє, до відповідальності як під час державної служби, так і по її закінченню можна було притягати будь-яку особу. По-четверте, по закінченню каденції передбачалася процедура звітування, від якої звільнявся лише диктатор. По-п'яте, існував інститут інтерцесії – громадського осуду. По-шосте, навіть постанову диктатора можна було оскаржити у формі так званої «провокації» і цензурна комісія від імені народу мала право відмінити постанови магістрата [6, с.232].

Часи Середньовіччя охоплюють історичний період від надзвичайно слабких держав до держав абсолютистських. Відтак, відношення людини й держави, відповідальність суверена перед суспільством розвивалися неоднозначно. В часи слабких держав та сильної церкви фактично єдиною формою соціальної відповідальності було відлучення від церкви та престолу правителя, якого церква визнавала еретиком. Право народу на повалення тиранічної влади визнається в ці часи виключно за згодою церкви (Фома Аквінський). Посилення середньовічних держав і зростання абсолютизму призвели до розробки теорій народного та державного суверенітету. Щоправда, у Ж. Бодена верховний суверен підкоряється не «земним» законам, а «божественному» праву. Договори між суверенами та сувереном і народом мають базуватися саме на цьому «божественному» праві.

Слідом за Ж. Боденом і Ж-Ж. Руссо відкидав можливу відповідальність верховного суверена, оскільки, на думку вченого, суверен не пов'язаний жодною конституцією чи законами, які є лише вираженням його власної волі. Не визнавав інституту відповідальності влади й Т. Гоббс, який навіть порівнював громадян з рабами, вирізнивши перших лише тим, що вони підкоряються лише державі, а не приватним особам, та можливістю займати посади в державному апараті [7, с.36].

Дж. Локк поділив закони на три види: громадянські, божественні та моральні й намагався визначити різні форми буття через їх специфіку. Він ототожнював поняття розум-

ності та свободи, розумності та відповідальності. Таким чином розумність зливається з активними, вільними, свідомими діями людини, а її можливість регулювати свої бажання ведуть до відповідального вибору і є проявом свободи. Найближче до сучасного розуміння соціальної відповідальності підійшли французькі матеріалісти, що порушили питання про відповідальність суспільства перед своїми громадянами замінивши однібічний зв'язок «суспільство – особистість» на взаємовідносини «суспільство – особистість – суспільство». Так, П. Гольбах вважав, що суспільство має бути відповідальним за вади своїх членів, через те, що «у зіпсованих суспільствах необхідно й самому бути зіпсованим, щоб бути щасливим», оскільки «не природа створює поганих людей, а державні установи примушують їх бути такими» [8].

Одним із перших серед філософів, що використали вже у XIII ст. терміни «відповідальний» і «відповідальність», був І. Кант. Філософ з позицій «чистого розуму» справжньою інстанцією відповідальності визначає не державу (самодержцзя), а підставу абсолютного морального закону. Цей абсолютний моральний закон втілюється в людській совісті: «...совість є внутрішній суддя над всіма вільними вчинками... совість повинна мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед богом за свої вчинки; поняття ж відповідальності (хоча й примарно) завжди утримується в моральній самосвідомості» [9]. Таким чином, у І. Канта совість – це суб'єктивний принцип відповідальності, а його об'єктивною стороною виступає категоричний імператив – система суспільних цінностей як об'єктивний абсолютний моральний закон. Однак навіть такий яскравий прихильник ідеї «чистого розуму» як І. Кант розуміє, що «найкращий контролер – совість» далеко не завжди в змозі гарантувати дотримання принципу соціальної відповідальності. Тому філософ вводить до системи цінностей абсолютного морального закону усвідомлення покарання за його порушення.

Кантівська етика підкреслює виняткове

значення обов'язку в розвитку людини. «обов'язковість є вираженням особливого роду необхідності і зв'язку з підставами, які ніде більше в природі не зустрічаються» [10, с.335], - так І. Кант визначає природний закон необхідності. Дві безодні наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – «зоряне небо над нами і моральний закон усередині нас» [10, с.303]. Загальний моральний закон вимагає одного: в усіх своїх вчинках людина повинна приймати рішення самостійно. Отож, людина покликана брати на себе ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку, тобто діяти так, ніби від цього залежить доля всієї світобудови.

На відміну від І. Канта, М. Вебер не зводить відповідальність до суб'єктивних конструкцій типу совісті. Для нього відповідальність є відношення, що виводить за межі суб'єктивного. Згідно з М. Вебером, «...ми маємо усвідомити собі, що будь яке етично орієнтоване діяння може підкорятися двом фундаментально різним, непримиренно протилежним максимам: воно може бути орієнтованим або на «етику переконання», або на «етику відповідальності». Дії за «етикою переконань» не передбачають звітування за їхні результати. Коли людина діє за максимою «етики відповідальності», вона розуміє, що «необхідно розплачуватися за (передбачувани) наслідки своїх дій» [11].

Філософи розуміють відповідальність не тільки як суб'єктивний феномен, індивідуалізацію чи покладання кордонів самому собі. Вдосконалення стосунків зі світом, іншими людьми, соціумом повинні спиратися і на етику обов'язку, яка при цьому сповідає принцип любові до людини, природи, світу в цілому, право людини на власне бачення і розуміння особистого вибору шляхів і засобів у житті.

Так, етика відповідальності відомого гуманіста А.Швейцера побудована на основі принципів «любові», «єдності з буттям», «благоговіння перед життям» та «відповідальності» за нього.

Відомий німецький філософ Г. Йонас на основі переосмислення об'єктивних онтологічних засад буття людини формулює категоричний етико-онтологічний імператив відповідальності: «Чини так, щоб наслідки твоїх дій відповідали завданню безперервності власне людського життя на землі» [12, с.27]. Тобто, відповідальність виступає в даному випадку як онтологічна категорія, за допомогою якої усвідомлюються альтернативи, перспективи збереження і розвитку людини як вищої цінності.

Якісно новими можна визнати погляди на проблему соціальної відповідальності Р. Гнейста, який відзначав необхідність державного правління відповідно до законів, що являють собою рамки й кордони виконавчої влади та наявність самостійної організаційно та процесуально адміністративної юрисдикції, що здійснює необхідний контроль за найвищими посадовими особами. Ці положення не лише мали значний вплив на подальший розвиток теорії соціальної відповідальності, але й знайшли своє практичне втілення в ході пруської адміністративної реформи 1872–1886 рр., коли було створено незалежний вищий адміністративний суд у Берліні та прийнято закон про компетенції.

Кроком назад у розумінні соціальної відповідальності можна вважати висновки теоретиків психоаналізу Дж. Хосперса, К. Хорні, Е. Фромма. Вони виходили з того, що всі вчинки, думки, духовні події, хвилювання людини можуть бути тільки такими, якими вони є, і людина не могла вчинити інакше, ніж вона діяла, бо ані розум, ані почуття, ані воля людей не можуть що-небудь змінити в їх поведінці. Отже, така запрограмованість і відсутність вільного вибору, зумовлює неможливість застосування принципу відповідальності людини за свої вчинки ані як індивідуума, ані як посадової особи чи політика. Якщо теорія психоаналізу заперечує реальну відповідальність індивіда на тій підставі, що його воля цілком зумовлена незалежними від людини явищами та подіями (хоч би і внутрішніми для нього), то екзистенціалізм об-

грунтовує що індивід несе абсолютну відповідальність за все, що здійснюється навколо нього тим, що його воля незалежна від подій та явищ і здатна піднятися над ними.

У подальшому проблема відповідальності розглядалась різними філософами в залежності від їх філософського розуміння внутрішньої та зовнішньої свободи індивіда, детермінованості його поведінки. Співвідношення «детермінізм – відповідальність» стало центральним ланцюгом у процесі аналізу проблеми відповідальності для різних напрямків новітньої філософії. Так, для критичної філософії історії (А. Тойнбі, П. Друкер, К. Уикам, А. Стерн, А. Марроу та ін.) основним завданням індивіда є збереження внутрішньої свободи та незалежності як умова відповідальності.

Таким чином відповідальність виникає незалежно від того, наскільки людина її усвідомлює. Однак у разі не усвідомлення власної відповідальності вона набуває характеру зовнішнього примусу, що обмежує волю та свободу індивіда. І лише у випадку усвідомлення – набуває характеру соціальної відповідальності. При цьому соціальна відповідальність передбачає, що людина має можливість обрати з безлічі можливих варіантів власної поведінки найбільш сприятливий як для себе, так і для суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладких В. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект : монографія / В. Гладких. – Х. : Факт, 2005.
2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». – Х. : Фоліо, 2005. – 48 с.
3. Ленк Х. Размышления о современной технике / Х. Ленк. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 272 с.
4. Канке В. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. Канке. – М. : Логос, 2003. – 352 с.
5. Плахотный А. Проблема социальной ответственности / А. Плахотный. – Х. : Изд-во при Харьк. ун-те «Высш. школа» 1981. – 256 с.

6. Проблемы общей теории права и государства : учебник [для вузов] / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. гр. «НОРМА-ИНФРА», 2002.

7. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – 36 с.

8. Гольбах Поль. Священная зараза или естественная история суеверия / Политология: хрестоматия / Поль Гольбах ; сост. проф. М. Василик. – М. : Гардарики, 2000. – 369 с.

9. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Кант И. Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – 378 с.

10. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М., 2001.

11. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения / Вебер М. – М. : Прогресс, 1990. – 697 с.

12. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; пер. з нім. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.

Гарасимів О. І. Філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у контексті побудови демократичної правової держави / О. І. Гарасимів // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 183–188 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10goidpd.pdf>

Досліджена сутність та зміст категорії соціальної відповідальності, що вимагає визначення існуючих наукових підходів щодо розуміння як власне відповідальності, так і похідного від неї концепту відповідальності соціальної.

Гарасимов О.И. Философско-правовое понимание социальной ответственности в контексте построения демократического правового государства

Исследована сущность и содержание категории социальной ответственности, что требует определения существующих научных подходов относительно понимания как собственно ответственности, так и производного от нее концепта ответственности социальной.

Garasimov O.I. Philosophy-Legal Understanding of Social Responsibility in a Context of Construction of a Democratic Lawful State

The essence and the category of social responsibility that requires the definition of scientific approaches to understanding the actual liability and derivative concept of social responsibility is investigated.